

Соболь П.

**Історіографія
підпільно-партизанського руху
на території Миколаївщини в роки
Великої Вітчизняної війни
(1941–1944 рр.)**

Глибоке та всебічне дослідження історії нашого народу у 1941–1944 рр. стало сьогодні одним з важливих завдань учених. Це обумовлено певними обставинами. Чимало подій, що відбувалися в Україні у воєнні часи, радянською історіографією настільки сфальсифіковані, що важко дослідникам відрізнити правду від брехні. Крім того, існує велике коло невідомих, недосліджених або малодосліджених проблем, подій, фактів. Це цілком стосується і історії підпільно-партизанського руху на території Миколаївщини в роки Другої світової війни.

Увага дослідників до цієї проблеми диктувалася внеском населення області в розгром ненависного ворога. Понад 79 тис. жителів краю загинули на фронтах війни. 59 наших земляків удостоєні звання Героя Радянського Союзу. В роки тимчасової окупації на території Миколаївщини діяло 89 підпільних організацій і груп, в яких брало участь більше 4 тис. чоловік.

Історіографія руху опору в тилу німецько-радянських військ в Україні формувалася у ідеологічному руслі вивчення Великої Вітчизняної і Другої світової війн. Це було обумовлено, по-перше, загальним ходом і динамікою війни як цілісного соціального явища. По-друге, невдачами регулярної Червоної Армії і зростанням компенсуючої ролі підпільно-партизанського руху в тилу німецько-румунських окупаційних військ. По-третє, рух опору був реакцією на

(геноцидний) окупаційний режим німецько-румунської адміністрації. По-четверте, рух опору був природним, а не примусовим виявом патріотизму народу. На фронті певне значення мав військово-мобілізаційний примус, страх загороджувальних загонів тощо.

Стан вивчення проблеми руху опору на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема, про форми і методи роботи серед населення окупованих областей України, про бойову і диверсійну діяльність партизанських загонів і підпільних організацій та груп розглядався в ряді історіографічних робіт¹.

Серед них слід виділити монографію та наукові статті В. І. Клокова², в яких не лише аналізувався ступінь і зміст досліджень істориків, присвячених даній проблемі, але й порушувався ряд теоретичних питань, зокрема, про характер і форми боротьби в тилу фашистських окупантів.

Що стосується історіографічного аналізу літератури з історії підпільно-партизанського руху на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни, то його в історичній воєнній літературі вміщено досить мало, лише в якості фрагментів на загальноукраїнському тлі.

Тільки в 2002 р. була опублікована невелика стаття Є. Г. Горбурова, присвячена даній проблемі³. Автор відмічав недоліки радянської історіографії (тенденційність, однобічність тощо), наголошував на певних успіхах неупередженого вивчення історії руху опору на Миколаївщині дослідниками М. М. Шитюком, В. Друмовим, С. Біличенком, Ю. Зайцевим та ін.

Отже, названа проблема потребує систематичного і цілісного історіографічного аналізу в рамках південного регіону, зокрема Миколаївщини.

Метою дослідження є спроба системного історіографічного аналізу наукової, художньої, мемуарної і документальної літератури з проблем підпільно-партизанського руху на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни,

прослідкувати процес її звільнення від ідеологічних нашарувань комуністичного режиму.

Актуальність історіографічного дослідження названої проблеми посилюється ще тим фактором, що в березні 2004 р. жителі області відмітили 60-річчя визволення Миколаївщини від німецько-румунських окупантів. Ця подія зобов'язує істориків, краєзнавців донести правду про найстрашнішу в історії людства війну, про невмирущий подвиг в цій війні народу до нинішнього і майбутніх поколінь. Сьогодні необхідна тільки правда, якою б гіркою вона не була.

Першими публікаціями, присвяченими подіям на фронтах та в тилу, були газетні та журнальні статті, авторами яких виступали робітники підприємств і установ, партійні, радянські працівники. Позитивне в них є те, що їх писали по гарячим слідам люди, які безпосередньо були очевидцями подій.

В подальшому, щорічно в обласних та районних ЗМІ виходять матеріали, присвячені діяльності підпілля та партизанського руху на території області. Проте, у публікаціях радянського періоду розповідалось про керівну роль Комуністичної партії у становленні і діяльності руху опору на окупованій території.

До проблеми висвітлення партизанського і підпільного руху на території Миколаївщини також звернулися журналісти, публіцисти, письменники. Це було, в чималій мірі, викликано необхідністю посилення воєнно-патріотичного виховання в період розгортання холодної війни (офіційна версія). І головне — закарбувати в пам'яті народній подвиг героїв підпілля. Серед художніх творів 50-х рр., які висвітлюють названу проблему, слід назвати повість С. Полякова "Партизанська іскра"⁴. У великій за обсягом книзі (310 с.) автор у художній формі розповідає про головних героїв підпілля с. Кримки, зберігаючи їх справжні прізвища. Безумовно, не все достовірно у названій повісті, має місце ідеологічна тенденційність у характеристиці образів

походженні деяких героїв тощо), подачі подій. Але незаперечним є те, що художній твір мав неабиякий виховний вплив на післявоєнне покоління.

Серед жанру розповідей 50-х рр. привертає увагу невелика за обсягом україномовна книжка Осипа Зінковича “Партизанська іскра”⁵, в якій серед іншого вміщено розповіді очевидців — матерів, батьків, сестер і братів героїв кримського підпілля. Це дозволило більше деталізувати події, наблизити їх до правдивого висвітлення, але, разом з тим, і внесло певних суб’єктивізм у їх тлумачення.

У жанрі художньої книги виходить чимало творів, присвячених героям “Партизанської іскри”⁶. Цей жанр не вимагає строгої документальності, архівних джерел, які тоді у більшості були засекречені. До того ж, відсутність документальних джерел дозволяло авторам більш “мобільно” пристосуватися до кон’юнктури.

Хрущовська “відлига” активізувала діяльність по висвітленню і дослідженню партизанського і підпільного руху на Миколаївщині. Особливою подією цього періоду був вихід у світ спогадів учасника “Партизанської іскри” І. Герасименка⁷. Якщо до цього найважливіші питання виникнення діяльності і загибелі членів організації “Партизанська іскра” у різних творах висвітлювались по-різному, що звичайно у багатьох викликало непорозуміння, то спогади І. Герасименка дещо поставили на свої місця.

Автор, один з членів комітету підпільної організації “Партизанська іскра”, достовірно висвітлює процес створення, діяльності і загибелі членів підпільної комсомольської організації. У 1967 р. І. Герасименко здійснює друге видання своїх спогадів, в яких ще раз уточнює і доповнює події кримського підпілля, учасником яких був.

Разом з тим, коли порівнювати “Щоденник Івана Герасименка” і книгу “Партизанська іскра”, можна віднайти чимало розбіжностей. Значна частина цікавого правдивого матеріалу не потрапила на сторінки спогадів, не змігши

перебороти кордони цензури. Впродовж 70-х р. появилася цілий ряд статей про “Партизанську іскру” у фахових журналах⁸.

У 60-х рр. з’являються перші наукові дослідження підпільно-партизанського руху на Півдні України. Це дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, підготовлена і захищена у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка В. М. Нем’ятим “Партійне підпілля Півдня України в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах Миколаївської і Херсонської областей)”⁹. Назва і зміст дослідження досить тенденційні, з прагненням довести “керівну роль Компартії” в підпільному русі. На підтвердження цьому такі патетичні слова: “Прості радянські люди..., наслідуючи приклад комуністів, діяли так, як їм підказувало їх сумління патріотів своєї батьківщини”¹⁰. Вочевидь, явний еkleктизм: неправомірне ототожнення компартійності з вродженим патріотизмом. Інколи автор сам спростовує тезу щодо керівної ролі комуністів в підпільному русі. Так, в Центральному районі м. Миколаєва була створена підпільна група, що складалася лише з 10 комуністів і 50 безпартійних робітників і службовців¹¹. Отже, неможливо ототожнювати так зване партійне підпілля з усім підпільним рухом. Приписувати, перебирати успіхи пересічного громадянина було притаманне компартійній владі завжди. Якщо відкинути компартійний елемент, то можна побачити у дослідженні В. М. Нем’ятого чимало цікавих фактів, подій щодо підпілля на Миколаївщині.

В. М. Нем’ятий і в подальшому продовжує досліджувати історію підпільного руху на Миколаївщині, про що свідчить вихід з друку його брошури “Справи безсмертні” і книги “Вірність”¹². Свої науково-популярні праці історик, в першу чергу, адресує учнівській та студентській молоді. Керуючись потребами патріотичного виховання та ідеологічним замовленням партії, В. М. Нем’ятий звучує антинацистський підпільний рух на Миколаївщині до партійного підпілля, якого, як самостійного, і в природі не існувало. Роботи написані

пафосно, з використанням ідеологічних та пропагандистських штампів.

У працях В. М. Нем'ятого використана велика кількість архівних документів, матеріалів періодичної преси тощо, що дозволило автору наситити дослідження цікавими фактами, статистичними матеріалами і доступно їх викласти.

Помітною подією третього періоду вітчизняної історіографії явився вихід у 1964 р. ґрунтовної книги “Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Документи і матеріали”¹³.

Збірник документів скомпоновано по тематично-хронологічному принципу, що дозволяє прослідкувати складний і суперечливий перебіг героїчних і трагічних подій на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Велика частина документів присвячена підпільно-партизанському рухові на Миколаївщині. Їх оприлюднення для істориків, краєзнавців, пересічних громадян мало виключне значення через обмеженість доступу в партійний та державний архіви.

На 70–80-ті рр. припадає чимало книг історико-публіцистичного і науково-популярного характеру¹⁴, в яких висвітлюється підпільно-партизанський рух та опір німецько-фашистським загарбникам в перші дні війни. Серед них слід відмітити науково-популярне видання М. І. Доброніченка “Партизанські дні і ночі”. Автор книги — журналіст, учасник Великої Вітчизняної війни — в результаті багатолітніх пошуків, використання архівних матеріалів, публікацій, спогадів відтворює ще одну сторінку літопису підпільно-партизанського руху опору на півдні України. У формі документальної повісті він розповідає про діяльність партизанського загону під командуванням досвідченого підпільника Г. М. Седнева на території Дніпропетровської і Миколаївської областей в 1941–1943 рр. Автор наводить нові матеріали про тих, хто мужньо воював у тилу ворога.

Про керівника Миколаївського підпільного центру Героя Радянського Союзу Віктора Олександровича Лягіна розповідалося у книзі лєнінградського журналіста Г. Лисова “Право на безсмертя”. Автор вимальовував образ героя — підпільника на основі особистих зустрічей і записаних спогадів з його рідними і близькими людьми, особистих листів до дітей, дружини, батька і матері. В книзі коротко викладені події, пов’язані з подвигом і загибеллю героя — розвідника, увіковічення його пам’яті. Правда, автор дещо ідеалізує свого героя.

Про нові концептуально-методологічні підходи і розширення тематичних пошуків, звільнення від ідеологічних схем і штампів, свідчили ряд наукових регіональних конференцій, присвяченим ювілеям Великої Перемоги¹⁵. Це — обласна науково-практична конференція, присвячена 50-річчю визволення Миколаєва і України від німецько-фашистських окупантів. На ній особлива увага приділена висвітленню ролі медичних працівників в підпільно-партизанському русі на території області, зокрема їх активній участі в підпільній організації “Миколаївський центр”.

Збірник матеріалів конференції містить тези про діяльність окремих медиків-патріотів — підпільників: О. І. Мельниченка — керівника медичної групи обласної підпільної організації “Миколаївський центр”, фармацевта М. В. Пошукайло — активного учасника вознесенської підпільної організації, О. О. Ляховського — рентген-техніка та ін.

У 1995 р. відбулися поспіль дві обласні наукові конференції, присвячені 50-річчю Великої Перемоги. Вони включали саму різноманітну тематику: вклад миколаївських суднобудівників у Перемогу, масове знищення єврейського населення на Миколаївщині в період фашистської окупації (В. В. Щук та ін.), боротьба сільських підпільників Миколаївщини проти румунських загарбників (В. А. Захарченко), партизанських рух на Миколаївщині в роки Великої

рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни (Я. І. Конотопенко та ін.), Очаків — місто минулої слави у Великій Вітчизняній війні (І. І. Федьков та ін.), роль підпільників Миколаївщини в організації саботажу аграрних заходів німецько-румунських окупантів (О. О. Захарченко), німецький окупаційний режим на території Миколаївщини (О. В. Серединський) та ін. Більшість матеріалів конференцій базуються на нових документах із відкритих архівних фондів, деякі доповіді характеризуються нестандартністю і новизною у підході до висвітлення тих чи інших подій на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни (В. В. Щукін, О. О. Захарченко та ін.).

До дослідницької роботи з історії Великої Вітчизняної війни підключається і студентська молодь. Про що свідчать ряд цікавих повідомлень на Всеукраїнській студентській науковій конференції, що відбулася в Миколаївському педінституті 20–21 грудня 1993 р. Питання геноциду фашистської Німеччини населення південних регіонів України розглянув у своїй доповіді студент А. Савченко. В. Кіпіані чи не вперше на Миколаївщині наголосив на актуальності дослідження діяльності націоналістичного підпілля в південних регіонах України, доводячи, що в їх лавах були не лише галичани, “західники”, а й миколаївці.

До проблеми українського націоналістичного підпілля звертаються миколаївські дослідники В. І. Друмов і Ю. О. Зайцев у доповіді “Українське визвольне підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині: мовою документів”, яку вони виголосили на першій обласній науковій краєзнавчій конференції 1995 р. В результаті клопіткої роботи в архівах дослідникам вдалося виявити більш ніж 150 імен і прізвищ учасників націоналістичного підпілля на Миколаївщині (дехто з них поки що тільки під своїм “псевдо”)¹⁶.

Організаційній структурі обласної організації ОУН на Миколаївщині, її діяльності присвятив свою доповідь на 2-й обласній краєзнавчій конференції С. П. Біличенко.

Разом з тим, не обійшлося без старих ідеологічних схем і штампів у висвітленні історії підпільно-партизанського руху на Миколаївщині (це тези “Партійне підпілля і партизанський рух в Україні ” В. О. Куз’єва і О. Сопіної). Помітна у матеріалах конференцій наявність повторів, наведення уже досить відомих фактів і цифр (особливо щодо радянського підпільно-партизанського руху), що свідчить про відсутність у деякої частини істориків і краєзнавців новаторського, пошукового підходу до дослідження історії минулого лихоліття.

Часткове розсекречення фондів партійних і державних архівів, особливо архівів СБУ, спонукало істориків і краєзнавців до подальшої дослідницької роботи по уточненню фактів, подій, імен і прізвищ, спростуванню помилкових тверджень, виявленню невідомих сторінок в історії партизанського і підпільного руху на Миколаївщині. Досить успішно в цьому напрямку попрацював М. М. Шитюк¹⁷. Автор вперше, на основі глибокого вивчення закритих фондів архівів, розкрив процес формування і діяльності партизанських і підпільних груп в тилу ворога на Миколаївщині, доводив, що невдачі першого періоду війни пояснюються причинами, в першу чергу, суб’єктивного характеру.

Тоталітарна сталінська система, на думку М. М. Шитюка, породжувала фальсифікації у організації партизанського руху. Боячись кари за бездіяльність, деякі керівники — активісти і члени ВКП(б) — намагалися створити на папері фіктивні загони, підпільні групи і відповідно розповісти про “активну бойову” діяльність. Так, один з таких “керівників” представив списки партизанського загону на 460 чоловік, а насправді — було лише 10. Автор робить цілком слушний висновок: не дивлячись на те, що підпільний обком і райкоми

партії в період окупації німецькими і румунськими військами не діяли, з ініціативи низів розгорнулася повсюдно підпільна і партизанська боротьба¹⁸.

Продовжили дослідження проблеми руху опору на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни і інші науковці, розвідки яких увійшли у збірки наукових праць¹⁹.

Новизною вирізняється стаття В. І. Друмова “Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині”. Автор на основі документів з архіву СБУ доводить, що кількість оунівського підпілля на території Миколаївщини становила біля 200 чоловік.

Найбільша організація діяла с. Піски Баштанського району. Автор констатує значні втрати членів обласної організації ОУН в боротьбі з німецькими окупантами. Але після звільнення області в селах почалися арешти патріотів — українців органами державної безпеки. Автор стверджує, що осередки ОУН на Миколаївщині діяли до 1949 року²⁰.

В подальшому важливу проблему діяльності ОУН на території Миколаївщини продовжує розробляти Ю. О. Зайцев в статті “Діяльність ОУН на території Миколаївщини”. Автор розповідає про діяльність похідних груп ОУН на території Миколаївщини, про вербування ними місцевої інтелігенції і молоді до оунівських лав. Зазначає, посилаючись на карні справи членів ОУН, що громадську владу у місті (міську управу, біржу праці, поліцію) на деякий час у серпні 1941 р. захопили українські націоналісти (мельниківці), що прибули у Миколаїв з німецькими військами. Автор називає значну кількість прізвищ, імен, “псевдо” активних учасників оунівського підпілля (зокрема, В. Доброхольську — декана факультету української мови педінституту), розповідає про форми і напрямки діяльності в умовах німецької окупації, про тортури і страти патріотів — українців як німцями, так і радянською владою.

У статті цілком слушно зазначається, що у керівництва місцевою організацією ОУН були здебільшого вихідці з Західної України, загартовані духовно, національно свідомі, в порівнянні з населенням Сходу, Півдня України, зморених голодом та репресіями, русифікацією²¹.

Але праця не позбавлена повторів, немає ґрунтовних аналітичних висновків і узагальнень, має концептуальні протиріччя. Як і Друмов, Зайцев стверджує, що ОУН була політичною партією, яка займалася підпільною діяльністю, не вступала у відкриті бої з окупантами²². В іншому сюжеті він констатує — підпільники готували збройне повстання у рейхскомісаріаті України²³. Це говорить про те, що досить складна і суперечлива проблема діяльності ОУН на Миколаївщині потребує більш ґрунтовнішого, а головне, критичного аналізу і дослідження.

Найбільш повніше ця проблема викладена у новій брошурі Є. Г. Горбурова і М. М. Шитюка, що вийшла друком у 2003 році під грифом Інституту історії України національної Академії наук України²⁴. В ній чіткіше прослідковується відмінність в діяльності ОУН (бандерівців) і ОУН (мельниківців) на Півдні України. Автори віднайшли документ в якому стверджується, що організація С. Бандери, без сумніву, готує повстання в “Рейхскомісаріаті Україна” з метою встановлення самостійної української держави²⁵.

У брошурі чимало місця відводиться аналізу промахів, упущень, недоліків в діяльності ОУН на Півдні. Зокрема, надмірна акцентуація уваги на пропаганді ідеї виключності української нації, що в умовах поліетнічного і зросійшеного південного регіону відштовхувало від ОУН значні верстви населення.

Праця Є. Г. Горбурова і М. М. Шитюка є поки що найбільш повним дослідженням нового для південного регіону явища як націоналістичне підпілля.

Нагромадження науково-дослідницьких матеріалів створило підґрунтя для написання узагальнюючих праць. Тому вихід монографії Є. Г. Горбурова “Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)”²⁶ став помітним явищем у сучасній воєнній історіографії, в тому числі і на регіональному рівні.

Автор відходить від заідеологізованого вивчення історії Великої Вітчизняної війни, характерного для радянської історіографії, від надмірної героїзації подій, окремих особистостей (особливо керівників груп, командирів, комісарів тощо). Події руху опору подаються в діалектичній єдності героїчного і трагічного, без глянцу наводяться факти організаційних, тактичних, бойових, кадрових прорахунків партизан і підпільників (особливо на етапі становлення руху опору).

Розповідаючи про труднощі і трагічні події, автор зосереджує увагу на героїчній боротьбі підпільників і партизан краю проти німецько-фашистських і румунських окупантів, на ефективності цієї боротьби. Докладно описується героїчна боротьба проти німецьких окупантів Миколаївського “Підпільного центру” під керівництвом В. О. Лягіна, що існував із серпня 1941 до березня 1943 р. і до якого входили більше 25 підпільно-диверсійних груп, діяльність “Партизанської іскри” Первомайського району.

Монографія виконана на широкій історіографічній і джерельній базі, що дозволило авторові узагальнити проблему в масштабі регіону, висвітлити типові тенденції і регіональні особливості багатоманітного явища руху опору в роки Великої Вітчизняної війни.

До наукового обігу вперше вводиться великий масив німецьких і румунських трофейних документів, що протягом десятиліть не використовувалися дослідниками. Це дозволило авторові максимально наблизитися до історичної правди, виправити хиби попередників. Зокрема, окреслити об’єктивну

картину діяльності малодослідженої організації “Партизанська іскра”, показати її героїчні та трагічні сторони.

Як невід’ємну частину руху опору на півдні, автор розглядає діяльність націоналістичного підпілля в роки німецько-румунської окупації. Він спростовує думку, що організації українських націоналістів зосереджувалися виключно в районах Західної України.

Спираючись на архівні матеріали, автор доводить, що в Миколаєві діяв обласний провід ОУН, підпільні організації діяли у Новоодеському, Вознесенському, Березнегуватському Новобузькому та ін. районах²⁷. Це підтверджує той факт, що націоналістичне підпілля мало глибоке етнічне коріння і всебічну підтримку в зросійщенному регіоні.

Монографія Є. Г. Горбурова не позбавлена описовості, елементів компліятивності, але вона є завершеною, системною працею як в концептуальному відношенні, так і змістовно.

У контексті повстансько-партизанського руху на Півдні України як загального історичного явища зробили спробу розглянути підпільно-партизанський рух опору в регіоні в роки Великої Вітчизняної війни миколаївські історики Ю. В. Котляр, Є. Г. Горбуров і М. М. Шитюк²⁸. Найбільшу частину їх монографії займає вивчення націоналістичного підпілля на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни.

При розгляді становлення руху опору ворогу на окупованій території, автори відмічають числення труднощі як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, хоч деяких з цих перешкод могло і не бути. Їх вони трактують, в основному, як вплив сталінської тоталітарної системи.

В результаті непередготовленості руху опору в перші тижні німецько-румунської окупації, пошуки методів і форм підпільної і партизанської роботи, набуття досвіду приходилось здійснювати в умовах кривавого терору і репресій.

Виваженими є висновки авторів: “...Незважаючи на значні труднощі, партизанські загони і підпільні організації зробили

свій вагомий внесок у розгром ворогів. Відсутність досвіду, озброєння, продуктів харчування компенсувалося мужністю й відвагою месників, їх ненавистю до ворога²⁹. Аргументованість, достовірність змісту книги підсилюють додатки великого числа архівних документів.

Разом з тим, широкі регіональні і хронологічні рамки книги не дозволили авторам більш детально висвітлити події підпільно-партизанського руху опору на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Монографія Котляра Ю.В., Горбурова Є.Г. і Шитюка М.М. є, безперечно, кроком вперед по створенню узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни.

Історіографічний огляд і аналіз літератури з історії підпільно-партизанського руху на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни дозволяє зробити певні висновки і узагальнення.

Воєнні роки і післявоєнне десятиліття характеризувалися перевагою творів публіцистичної і художньої документалістики над науковим дослідженнями.

Перші наукові дослідження з історії руху опору також знаходилися в полоні комуністичних стереотипів і штампів, коли бажане (для державної партії) видавалося за дійсне. Це призвело до порушення дослідницької логіки відтворення явищ і подій, до їх штучної схематизації, виникнення домислів і міфів.

Не всю правду написано щодо Миколаївського підпільного центру, націоналістичного підпілля, форм і методів їх боротьби з ворогом. Цьому заважає обмежений доступ до фондів архіву СБУ.

Незважаючи на певні хиби, для досліджень останніх років характерні розкутість думок і суджень, більша об'єктивність, оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики.

Примітки:

¹ Курносов А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов (История вопроса). – В кн.: *Историография истории СССР. Собр. статей.* – М., 1965; Лагунова Т.А. Советская историография партийного подполья и партизанского движения в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.). – В кн.: *Очерки по историографии советского общества.* – М., 1967; Буцько М.О., Кравчук М.І., Погребинський М.В. Літопис народного подвигу // *Літопис Академії Наук УРСР.* – 1970. – №12; Замлинський В.О. Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // *Український історичний журнал.* – 1971. – № 1; Самухин В.П., Юденков В.П. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне . Исторический очерк. – М., 1973; *Историография Великой Отечественной войны: Сбор. статей.* – М., 1980; Красюк А.И. Страницы исторической летописи. Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Киев–Одесса, 1984; Кучемко Н.М., Олейник Н.Н. Некоторые вопросы современной историографии // *Актуальные проблемы истории Великой Отечественной войны.* – Харьков, 1994.

² Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. *Историографический очерк.* – К., 1978.

³ Горбуров Є.Г. Рух Опору німецько–румунським окупантам в роки Великої Вітчизняної війни на території Миколаївщини (історіографія питання) // *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. ІV Миколаївська обласна краєзнавча конференція.* – Миколаїв, 2002.

⁴ Поляков С. Партизанская искра. – Одесса, 1951.

⁵ Зінкевич О. Партизанська іскра. – К., 1956.

⁶ Гуськов С., Почивалов Л. Партизанська іскра. – М., 1956; Вільний В. Искри великого полум'я // В кн.: *Героїчна юність.* – К., 1968; Саенко М. Ради жизни на земле // В кн.: *Подвиг. Вып. 8.* – М., 1973; Аров Б., Саенко М. Вихователь героїв “Партизанської іскри” / В кн.: *Слово про радянського вчителя.* – К., 1958; та ін.

⁷ Герасименко І. Партизанська іскра. – К., 1961.

⁸ Осадчая Н. Свет “Партизанской искры” // *Крестьянка.* – 1975. – №10. – С. 11–15; Цедрик Г. Комкор // *Морской флот.* – 1976. – № 12; Ковальов Т. Комсомольська звитяга // *Пам'ятки України.* – 1978. –

№ 4. – С. 20; *Богданович С.* Безсмертна юність // Соціалістична культура. – 1979 – №12. – С. 20–21 та ін.

⁹ *Немятий В.Н.* Партизанское подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей). Дис... канд. ист. наук. – К., 1965.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² *Немятий В.Н.* Дела бессмертные (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны (1941–1944). – Одесса, 1967; *його ж:* Вірність. 3 історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни. (1941–1944 рр.) – Одеса, 1973.

¹³ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – Одесса, 1964.

¹⁴ Герои Крымки. Изд. 2-е. – Одесса, 1972; *Каткова З., Лебедева И., Климович И.* Дорогами бессмертия. Очерк. – Одесса, 1978; *Кравченко М.* Година безсмертя. – К., 1981; *Лисов Г.* Право на бессмертие. – Лениздат, 1982; *Демченко Ю.* Герои “Партизанской искры”. – Одесса, 1987; *Чухин В.* Лицом к лицу с СД. – Одесса, 1987; *Доброниченко М.И.* Партизанские дни и ночи. – Одесса, 1989.

¹⁵ Материалы областной научно-практической конференции, посвященной 50-летию освобождения Николаевщины и Украины от немецко-фашистских оккупантов. Тезисы докладов. – Николаев, 1994; Збірник матеріалів доповідей та повідомлень Миколаївської обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-тій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Миколаїв, 1995; Тези доповідей та повідомлень першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995; Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв, 1995; Матеріали 2-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – 2 т. Історія і культура. – Миколаїв, 1997.

¹⁶ *Друмов В.І., Зайцев Ю.О.* Українське визвольне підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині: мовою документів // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв, 1995. – С. 108.

¹⁷ *Шитюк М.М.* Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини (1941–1944 рр.) – Миколаїв, 1996; *його ж:* Діяльність

Миколаївського підпільного “Центру” в світлі нових історичних джерел // Краєзнавча спадщина у відродженні національної школи. – Миколаїв, 1997; Діяльність підпільної організації “Партизанська іскра” в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943) / / Український історичний журнал. – 1998. – № 3; Організація “Миколаївського підпільного центру (1941–1943)” // Історія України. – К., 2001.

¹⁸ *Шитюк М.М.* Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини (1941–1944). – Миколаїв, 1996. – С. 6, 56.

¹⁹ *Рагулін В.Я.* Партизанський і підпільний рух у північних районах Миколаївщини // Краєзнавча спадщина у відродженні національної школи. – Миколаїв, 1997; *Друмов В.І.* Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на Півдні України в 1941–1944 рр. // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності... Зб. Наук праць. II ч. – Миколаїв–Одеса, 1999; *Мельниченко Г.В.* Про діяльність підпільних груп у Братському районі на Миколаївщині в 1941–1944 рр. // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності. Зб. наук. Праць II ч. – Миколаїв–Одеса, 1999; *Друмов В.І.* Українське підпілля в 1941–1944 рр. на Миколаївщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Зб. статей). Вип. 7. – К., 1999; *Зайцев Ю.О.* Діяльність ОУН на території Миколаївщини // В кн.: Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон. – 2002.

²⁰ *Друмов В.І.* Українське підпілля в 1941–1944 рр. на Миколаївщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Вип. 7. – К., 1999. – С. 141–144.

²¹ *Зайцев Ю.О.* Діяльність ОУН на території Миколаївщини // В кн.: Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон. – 2002. – С. 420.

²² Там само. – С. 419.

²³ Там само. – С. 423.

²⁴ *Горбуров Є.Г., Шитюк М.М.* Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К., 2003.

²⁵ Там само. – С. 10.

²⁶ *Горбуров Є.Г.* Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр). – К., 2002.

²⁷ Там само. – С. 137.

²⁸ *Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М.* Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. – Херсон, 2003.

²⁹ Там само. – С. 165.